

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет фізичної культури
Кафедра спорту і спортивних ігор

Дипломна робота (проект)
магістра

з теми: **“СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ
СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ”**

Виконав: студент 2 курсу, групи FK1-M22
спеціальності 014 Середня освіта
(Фізична культура)

Черній Максим Вікторович

Керівник: **Зубаль М.В.,**

кандидат наук з фізичного виховання та
спорту, доцент

Науковий консультант: **Юрчишин Ю.В.,**

кандидат наук з фізичного виховання та
спорту, доцент

Рецензент: **Мисів В.М.,**

кандидат наук з фізичного виховання та
спорту, доцент

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ШКІЛЬНОГО ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ.....	7
1.1. Значення занять фізкультурою для розвитку школярів.....	7
1.2. Характеристика змістових елементів суті і мети фізичного виховання учнів.....	15
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
2.1. Методи дослідження.....	23
2.2. Організація дослідження.....	24
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ УДОСКОНАЛЕННЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ В МЕЖАХ ФУНКЦІОНУЮЧИХ І СПЕЦІАЛЬНО СТВОРЕНИХ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ.....	25
3.1. Дослідно-експериментальна робота по вдосконаленню технології фізичного виховання в рамках уроку.....	25
3.2. Інноваційні введення, як ведуча педагогічна умова поліпшення процесу фізичного виховання учнів.....	41
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57

ВСТУП

Актуальність теми. В Україні об'єктивно склалися такі соціально-педагогічні й соціально-економічні умови, які являються причиною суттєвого погіршення стану здоров'я молоді, збільшення серед них випадків наркоманії, алкоголізму, негативного відношення до основних принципів здорового способу життя.

В Законі України "Про позашкільну освіту" підкреслюється важливість цілеспрямованого вирішення задач формування в підростаючого покоління здорового способу життя, свідомого й відповідального відношення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих, вдосконалення фізичного розвитку, профілактики безпритульності, а також правопорушень серед дітей різного віку.

Велика роль у реалізації цього закону належить школі фізичного виховання, яка має стати дієвим фактором розвитку особистості і водночас засобом формування здорового способу життя, засобом задоволення потреб народного господарства у фізично міцних, здорових працівниках.

Нині ця проблема набуває ще більшої актуальності через зниження в учнівській молоді інтересу до занять фізичної культури. Останніми роками ми стали свідками виникнення нового негативного явища в середовищі підлітків: незайнятість, підкріплена дитячим егоїзмом і схильність підлітків до проявів жорстокості, збільшення кількості правопорушень та злочинності серед неповнолітніх. Грубість, недисциплінованість, прогули, хуліганство та інші негативні явища стали серйозною соціальною загрозою і потребують наполегливої боротьби з ними. Учні професійно-технічних навчальних закладів в анонімній анкеті зазначають, що серед них 57 відсотків курять, 56 відсотків – вживають алкоголь, 85,7 відсотка – пиво.

Відлучення дітей від фізичного виховання сприяло негативному впливу

на них нових розважальних форм, з'явилося прагнення наслідувати іноземну музику, одяг, манери поведінки. Однією із причин зниження інтересу до занять фізичного виховання є погана матеріальна база, бракує басейнів, кортів, обладнаних спортивних майданчиків, відповідного оснащення. У багатьох школах, особливо в сільських, немає кваліфікованих педагогів фізичного виховання, які б добре володіли сучасними технологіями фізичної культури. Уроки фізичної культури у багатьох випадках зводяться лише до простого виконання фізичних вправ за зразком. Сьогодення вимагає вирішення одного із невідкладних завдань – поліпшення фізичного виховання молоді, виявлення педагогічних умов його удосконалення. Важливо відроджувати народні традиції, звичаї, ритуали фізичного виховання, озброїти педагогів сучасними знаннями з психології, анатомії, фізіології, гігієни, педагогіки, дозувати навантаження, враховуючи вікові та індивідуальні особливості. Потрібно створити педагогу відповідні умови для удосконалення системи фізичного виховання.

Становлення і розвиток фізичного виховання вивчав В. А. Старков [48, с. 34], А. С. Корольова [30, с. 89-90], Є. Н. Приступа [45, с. 46-48], М. М. Бака [8, с. 22-23], Вацеба О. М. [17, с. 34-38].

Значний інтерес розвитку школярів VII-VIII класів руховими діями як фактору підвищення ефективності уроків фізкультури виявив В.С. Перевердєв [42, с. 78-79].

Методику навчання фізичних вправ підлітків 11-13 років на основі врахування типологічних особливостей нервової системи аналізував Близнюк Ю.В. [13, с. 24-28]. Цікавим для педагогів-практиків є дослідження Бескопильного А.О. [10, с. 80-85], присвячене організації самостійних занять фізичним вправам учнів 11-13 років із застосуванням системи педагогічного контролю.

Аналіз цих наукових доробок, близьких до теми дипломного дослідження, показав, що вони мають велике значення.

Сучасні завдання розвитку української держави, вимагають поліпшення системи фізичного виховання, його процесу, змісту, методів, форм, виявлення педагогічних умов його вдосконалення. Це й обумовило вибір теми нашого дослідження “Соціально-педагогічні умови вдосконалення системи фізичного виховання підлітків”. Проблема дослідження зумовлена, зокрема, деякими суперечностями, розбіжностями між вимогами до фізичного виховання і традиціями, досвідом, практикою навчально-виховного процесу у школі; недостатністю часу, відведеного на фізкультуру, відсутністю цілеспрямованої взаємодії вчителів і батьків.

Об’єкт дослідження – процес фізичного виховання підлітків.

Предмет дослідження – визначення оптимальних педагогічних умов удосконалення фізичного виховання.

Мета дослідження полягає в тому, щоб обґрунтувати педагогічні умови вдосконалення системи фізичного виховання учнів.

Завдання дослідження:

1. Визначити стан дослідження проблеми в педагогічній теорії та практиці фізичного виховання.
2. Визначити мету шкільного фізичного виховання у сучасних умовах.
3. З’ясувати на основі розробленої нами методики, які саме педагогічні умови сприятимуть поліпшенню фізичного виховання, їх обґрунтування.

На основі цього можна припустити, що удосконалення процесу фізичного виховання можливе за таких педагогічних умов: організації інноваційної діяльності вчителів; виховання в учнів інтересу до фізкультури; озброєння підлітків валеологічними знаннями, формування у них об’єктивних уявлень про значення занять фізкультурою для власного здоров’я, вплив вправ на позитивне функціонування певних органів; забезпечення матеріальної бази для занять фізкультурою.

Нами було використано комплекс **методів дослідження**: теоретичний аналіз психолого-педагогічної, філософської літератури; вивчення

педагогічного досвіду в загальноосвітніх закладах; педагогічне спостереження; анкетування; опитування, інтерв'ю, бесіди, дослідно-педагогічна робота (констатуючий, формуючий, контрольний експерименти); якісний та кількісний аналіз.

Теоретична значимість дослідження полягає у педагогічному обґрунтуванні мети фізичного виховання і розробці педагогічних технологій стимулювання учнів до самостійних занять фізичними вправами.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані результати можна безпосередньо впроваджувати у навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів на основі інноваційної діяльності вчителів, введення в нього народних засобів фізичного виховання.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на звітній науковій конференції студентів, магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 4-5 квітня 2023 року) і висвітлені в 1 науковій публікації.

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Роботу викладено на 62 сторінках, 56 з яких основного тексту, що містить 10 таблиць. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку 55 використаних джерел.

ВИСНОВКИ

У складних умовах сучасного виробництва підвищеного темпу соціального життя, від людини вимагається великої напруги розумової, психічної стійкості, пристосування до швидкої зміни режиму діяльності. Підготовка до оптимального виконання повсякденних чи нових, більш складних і інтенсивних трудових і суспільних функцій неможлива без свідомого і цілеспрямовано використання засобів фізичного виховання, фізичної культури і спорту тому, що саме вони відіграють велику роль у формуванні раціонального для сучасної людини правильного способу життя.

1. В педагогічній науці визначають загальну мету виховання – всебічний і гармонійний розвиток особистості, а це вимагає визначення конкретної мети фізичного виховання, її змістовного елементу, методів, форм і підходів з позиції сучасної концепції людини. В процесі її виховання велике значення надається розвитку фізичних сил, як фактору її всебічного формування. Цілком закономірно те, що чим більше будуть розвинені фізичні і духовні сили людини, тим продуктивніше буде її різнопланова діяльність. Саме тому, загальна мета виховання і фізичного, зокрема, спрямована на всебічний розвиток особистості, а це значить, що їх змістовні елементи взаємодіють, доповнюють один одного. Фізичне виховання як частина загального, потребує на основі аналізу удосконалення змістовних елементів, диференціації діяльності на основі врахування мотивів, потреб, інтересів, здібностей. Це утврдить тісний взаємозв'язок фізичного виховання з фізичним розвитком, який включає якісні зміни, що відбиваються у процесі зміцнення і удосконалення фізичних сил людини, її здоров'я. Для досягнення мети фізичного виховання основними є такі змістовні елементи:

- озброєння учнів системою знань про суть і суспільне значення

фізичної культури і її впливу на розвиток особистості;

- знання про психофізіологічний механізм впливу фізичних вправ на організм людини, її здоров'я;

- знання санітарно-гігієнічних правил організації життєдіяльності, організації праці, розумного відпочинку, дотримання режиму;

- розвиток рухових умінь і навичок;

- формування мотивів, потреб, інтересів, розвиток здібностей.

2. Вивчення історичних аспектів становлення і розвитку фізичного виховання, змістовних елементів, його мети, основних базисних компонентів навчального процесу показує ряд суперечностей:

- між суспільною значимістю фізичної культури для підготовки молоді до праці і несформованістю в учнівській молоді, батьків позитивного ставлення до неї як соціальної цінності;

- об'єктивна потреба суспільства у фізичному загартуванні молодого покоління і суб'єктивного формування (пасивного, не сформованого негативного ставлення молоді до фізичної культури).

3. Вищеназвані суперечності поглиблюють труднощі і недоліки педагогічного і матеріального характеру:

- надзвичайно слабкою матеріально-спортивною базою школи, не вистачає спортивного обладнання, необхідного для якісного проведення навчальних занять, позанавчальної роботи, відсутні добре обладнані спортивні зали, майданчики, корти, басейни;

- відсутністю концентрації уваги педагогів на формування мотиваційно-цінісного ставлення до фізичної культури;

- проведення фізичного виховання без врахування індивідуальних особливостей учнів, без опори на теорію розвиваючого навчання, на теорію розвитку особистості;

- відсутністю плідної співтворчості навчальних закладів один з одним, а

також із батьками, громадськістю;

- недостатньою активністю до впровадження інноваційних знахідок, новаторського досвіду в практику фізкультурного руху;

- недостатнім врахуванням індивідуальних нахилів, інтересів учнів.

4. Дослідно-експериментальна робота дала можливість виявити педагогічні умови шкільного фізичного виховання і виділити найефективніші:

- реалізувати мету і завдання фізичного виховання можна при умові формування в учнівської молоді такої цільової установки, яка дозволила б розглядати фізичну культуру і, як необхідний засіб підготовки до професійної діяльності, що задовольняє потреби суспільства у фізичній підготовці молоді і, як засіб всебічного розвитку особистості, яка прагне до саморозвитку, самоудосконалення фізичних якостей і особливостей;

поліпшити фізичне виховання учнів можна при умові діяльнісного особистісного підходу до учнів:

- а) у підлітковому віці включати учнів у різні види фізкультурної суспільно корисної діяльності, активно вводити в навчальний процес дію оцінки і самооцінки;

- б) у старших школярів фізичну роботу бажано проводити із врахуванням вимог майбутньої професії, в рамках професійно-прикладної фізичної підготовки;

- в) фізичне виховання буде мати благотворний і розвиваючий вплив, коли педагог виявлятиме творчу і професійну активність, буде правильно організовувати заняття, в тому числі із точки зору фізіології і гігієни, їх особливостей і умов, врахування індивідуально-типологічних і особистих якостей учнів, стану їх здоров'я, дотримання принципу поступового збільшення форм та інших видів навантажень;

- г) включення учнів в різні види суспільно корисної фізкультурної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апанасенко Г.Л., Долженко Л.П. Рівень здоров'я і фізіологічні резерви організму. Терія і методика фізичного виховання і спорту. 2017. № 1. С. 17-21.
2. Ареф'єв В. Г., Єдинак Г. А. Фізична культура в школі (молодому спеціалісту) : навчальний посібник. 3-є вид. перероб., доп. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2007. 248 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн.1: Особистісно зорієнтований підхід: теоретико-методологічні засади. Київ: Либідь, 2013. 280 с.
4. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 2008. 204 с.
5. Бех І. Д. Психологічний супровід особистісно зорієнтованого виховання. Початкова школа. 2003. № 3. с. 1-6.
6. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (Підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями): навчально-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 2016. 32 с.
7. Бойко Е. С. Основи здоров'язберігаючої життєдіяльності: навчальний посібник. Брянск : Изд-во БГУ, 2004. 195 с.
8. Бойченко Т. Є. Формування в учнів середньої школи системи знань про здоров'я людини : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 Загальна педагогіка та історія педагогіки (педагог. науки). Київ, 2014. 257 с.
9. Болотіна В. Ю. Моральні цінності підростаючого покоління. Цінності і виховання : науково-методичний збірник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 19-21.
10. Бондар А.С., Приходько Т.І. Історія фізичної культури: навч. посіб. Харків: ФОП Бровін О.В., 2013. 222 с.

11. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Львів: Українські технології, 2001. 56 с.
12. Ващенко О. М., Романенко Л. В., Свириденко О. С. Основи здоров'я : зошит-посібник. 1 клас. Харків : Веста, 2005. 64 с. : іл.
13. Ващенко О. М., Єрмолова В. М., Іванова Л. І., Операйло С. І., Романенко Л. В. Фізкультурно-оздоровчі заходи в режимі навчального дня молодшого школяра : навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2013. 192 с.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
15. Вільчковський Е. С., Денисенко Н. Ф. Організація рухового режиму дітей у дошкільних навчальних закладах : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 128 с.
16. Волос М. М. Формування музично-естетичних орієнтацій молодших школярів в умовах сім'ї : Автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 17 с.
17. Вугрич В. П. Особливості виховної роботи в школах-інтернатах у контексті підготовки учнів до життя й діяльності в громадянському суспільстві. Сучасні проблеми виховання і соціально-педагогічної реабілітації дітей : Зб. наук, праць. Київ : Ін-т проблем виховання АПН України, 2013. С. 10-17.
18. Гра по-новому, навчання по-іншому: методичний посібник / упорядник О.Рома. The LEGO foundation, 2018. 44 с.
19. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту на 2007 – 2011 роки. Наука в олімпійському спорті. 2007. № 1. С. 122-130.
20. Державні тести і нормативні оцінки фізичної підготовленості населення України / За ред. М.Д. Зубалія. 2-е вид., перераб. і доп. Київ, 1997. 36 с.

21. Державний стандарт початкової освіти (2018 р.).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>
22. Діхтяренко З. М. Формування наполегливості молодших школярів засобами фізичної культури. Вісник Житомирського педагогічного університету імені Івана Франка. Житомир : Ред.-вид. відділ ЖДПУ імені Івана Франка, 2003. Вип. 13. С. 138-140
23. Дробний П. Д. Паспортизація фізичного розвитку дітей молодшого шкільного віку на базі антропометричних критеріїв оцінки : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Х., 1994. 16 с.
24. Духнович О.В. Твори. Ужгород: Карпати, 2013. 256 с.
25. Закон України „Про фізичну культуру і спорт” (Відомості Верховної Ради України , 1994, № 4, ст. 80).
26. Зубалій М., Борисенко А., Монов О., Остапенко О., Іванова Л., Столітенко Є. Державний стандарт освітньої галузі «Фізкультура і здоров'я» (Початкова школа, проект). Фізичне виховання. 2000. № 3. С. 4-17.
27. Зубалій М. Д., Волков Л. В., Тимчик М. В. та ін. Методика фізичного виховання учнів 1-11-х класів : навчальний посібник [за редакцією М. Д. Зубалія]. К. : Педагогічна думка, 2012. 209 с.
28. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. Київ, 1997. 302 с.
29. Івашковський В. В., Остапенко О. І., Тимчик М. В. Фізичне виховання учнів початкових класів у позакласній роботі загальноосвітніх навчальних закладів : навч.-метод. посібник /за ред. М. Д. Зубалія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 172 с
30. Кравець В. П. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва: Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Тернопіль, 2016. 436 с.

31. Кондратюк С. М. Інтегративний підхід до виховання у молодших школярів здорового способу життя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Суми, 2013. 195 с.
32. Куц О. С., Виноградський Б. А. Методологія комплексного масового обстеження фізичного стану школярів м. Львова : навчально-методичний. Новітні методико-педагогічні технології зміцнення та збереження здоров'я учнівської молоді. Львів : Українські технології, 2013. С. 195-244.
33. Навчальна програма гурткової (секційної) роботи «Хортинг» для учнів 1-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів : навчальне видання / за ред. Е. А. Єрмоменко. Київ : Паливода А. В., 2012. 268 с.
34. Нісімчук А. М., Падалка О. С., Шпак О. Т. Сучасні педагогічні технології : навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Просвіта»; Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2020. 368 с.
35. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу»: Київ.: Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.
36. Ничкало Н.Г., Смагін І.І., Солдатенко М.М. Інноваційність ідей А. С. Макаренка в педагогіці ХХІ століття / за ред. О.А. Дубасенюк: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 304 с.
37. Нова українська школа: poradnik для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. 160 с.
38. Нова українська школа: poradnik для вчителя / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Пляєди», 2017. 206 с.
39. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконт, 1998. Т.4. 910 с.
40. Оржеховська В. М. Здоров'я дітей і молоді: пріоритетні напрями валеологічної політики України та програмні завдання валеологічної галузі.

Валеологічна освіта та виховання: сучасні підходи, доступність і шляхи розвитку в Україні. Київ : Магістр-8, 2019. С. 5-10.

41. Портал освітян України. Інтернет ресурс - <https://www.pedrada.com.ua/article/2251-nush-ta-nnovatsyn-tehnolog-v-rochatkovy-shkol>.

42. Портал превентивної освіти. Інтернет-ресурс - <http://autta.org.ua/ua/materials/theme/Fizychne-zdorovia/?start=2>.

43. Приступа Є. Н. Народна фізична культура українців. Львів, 1995. 254 с.

44. Приходько О. Ю. Дитяча психологія: нариси становлення та розвитку : навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. Київ: Міленіум, 2014. 102 с.

45. Про концепцію виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Інформаційний збірник Міністерства освіти. 2016. № 13.

46. Програма шкільного інтегративного курсу «Валеологія». Шкільний курс «Валеологія» : збірник матеріалів. Київ : Освіта, 1994. 94 с.

47. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: Розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р.

48. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. 2-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2020. 134 с

49. Рибалко П. Ф., Козерук Ю. В., Лисюк С. М., Гончар В. В. Теоретико-методичні основи організації самостійних занять фізичними вправами. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. Чернігів : ЧНПУ, 2016. С. 213-216.

50. Рибалко П., Скачедуб Н., Ярошек М. Управління руховою активністю учнів старшого шкільного віку. Молода спортивна наука України: зб. наук. праць з галузі фізичного виховання, спорту і здоров'я

людини Вип. 17: у 4-х т. Львів: ЛДУФК, 2013. Т.2. 300 с.

51. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 2016. 304 с.

52. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ : Абрис, 2017. 416 с.

53. Сагайдак В. П., Демченко З. І. Програма факультативного курсу «ЗСЖ». Початкова школа. 2014. № 6. С. 31-35.

54. Самійленко Н. М. Авторська програма виховної роботи з учнями 1-4 класів «Паростки надії». Початкова школа. 2006. № 2. С. 47-49.

55. Свириденко С. О. Формування в учнів умінь і навичок здорового способу життя засобами навчально-виховної роботи. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. Київ : Волинь, 2003. Кн.2. С. 161-166.

56. Сиса О. І. Взаємодія школи і сім'ї у вихованні та розвитку учнів початкових класів. Таврійський вісник освіти. 2016. № 4 (56). С. 162–167.

57. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: у 2-х т. / Редколегія: В. І. Шинкарук та ін. Т.1. Київ: Наукова думка, 2012. 532 с.

58. Скоропадська В. Здоров'я нації – запорука майбутнього. Демократична Україна. 23 жовтня 2017р.

59. Сухомлинський В. О. Піклування про здоров'я молодого покоління, фізичне виховання. Вибр. тв.: у 5-ти т. Київ: Рад. школа, 1976. Т. 1. с. 192.

60. Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти, розроблена під керівництвом О. Я. Савченко (2018 р.).

61. Типова освітня програма початкової освіти, розроблена під керівництвом Р. Б. Шияна (2018 р.).

62. Триліс С. К. З досвіду роботи вчителя фізичної культури ЗЗСО № 183 м. Києва. Фізичне виховання в школі. 1999. № 3. С. 46.

63. Тюрина В. О. Демократичні цінності як складова змісту громадянської освіти. Цінності освіти і виховання : науково-методичний збірник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 2017. С. 71-73.

64. Українське народознавство: навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Корчіва. Львів : Фенікс, 2014. 608 с.
65. Універсальний словник-енциклопедія / кер. проекту О. Коваль. Київ: Ірина, 2019. 1551 с.
66. Яблонський Р. Я. Чепіга (Зеленкевич) про особливості фізичного виховання дітей. Молода спортивна наука України : зб. наук. ст. аспірантів фіз. культури та спорту. Львів, 1999. Вип. 3. С. 36-41.